

ИКОНОМИКИТЕ В ПРЕХОД И ЦИВИЛИЗАЦИОННИТЕ ПАРАДИГМИ

Гл. асист. д-р Емил Георгиев Трифонов,
Катедра "Икономика",
Русенски университет "А. Кънчев"

Резюме

В статията проблемите на прехода се анализират през призмата на методологическата и цивилизационна парадигма.

Това означава изследването му през призмата на народопсихологическите, икономическите, политическите и т.н. практики, традиции и особености, характерни за дадени цивилизации и национални общности и намиращи отражение при формирането и особеностите на функциониране на икономиката като система.

При такъв подход вписването на дадена пазарна икономика в съответната цивилизационна парадигма, изисква икономиката да се разглежда като многокомпонентен феномен. Икономиката въобще и пазарната икономика в частност, е исторически феномен, продукт на развитие на цивилизацията – такъв какъвто е на дадено място и дадено време и за конкретното историческо развитие.

Изследват се и двата начина на мислене и подход към света – конструктивисткия рационализъм (по Хайек) и еволюционизмът. Правят се някои изводи от тяхното прилагане по отношение икономиките в преход в Централна и Източна Европа.

Съвременният свят се разглежда като мултицивилизационен и полицентричен. Това означава, че преходните икономики са изправени пред влиянието и въздействието не пред една повече или по-малко хомогенна световна цивилизация, доминирана от западноевропейските ценности, а пред няколко основни цивилизации със свои специфични ценности и съответно парадигми - плод на хилядолетно еволюционно развитие.

Основният извод е, че преходът към пазарна икономика е сложно социално-икономическо явление и засяга дълбоките пластове на икономиката, правото, културата и пр. В тази връзка, се показва, че малко продуктивни могат да бъдат еkleктични модели и конструкции. В такъв контекст се изследват и специфичните въпроси на прехода в България.

Ключови думи: методология, цивилизация, парадигма, икономика, конструктивистки рационализъм, еволюционизъм, преход към пазарна икономика

JEL класификация: B40

Abstract: This article treats the problems of transition through the prism of methodology and civilisation paradigm. This means that transition is surveyed from the point of view of the mentality, the economic, political, etc. traditions and peculiarities of a given civilisation or people, which have an impact on the formation and the functions of the national economy as a system. Under such an approach the inclusion of a given market economy in the respective civilisation paradigm requires that this economy be viewed as a complex phenomenon. The economy as a whole and market economy in particular is a historic phenomenon, a product of the development of civilisation – what it is at a concrete time and in a concrete space. The article treats both approaches to the world – constructive rationalism (Hayek's approach) and evolutionism. The study draws certain conclusions about the implementation of both approaches on the transition economies in central and eastern Europe. The contemporary world is treated as a mixture of civilisations and points of view. This means that transition economies are faced with the influence of several major civilisations with their own specific values and paradigms, which are the results of a thousand years of evolution, rather than the influence of a more or less homogenous global civilisation dominated by Western European values. The main conclusion is that the transition to a market economy is a complex social-economic phenomenon interfering with economic, legal, cultural, etc. issues. The article shows that eclectic models and constructions are less productive. The specific issues of Bulgaria's transition are view in the light of these findings.

Keywords: methodology, civilization, paradigm, economy, constructivist rationalism, evolutionism, transition to market economy

JEL: B40

Не знам дали Историята е трагична, но съм убеден, че трябва да се постъпва така, все едно че тя е такава, за да не бъде наистина трагична.”

А. Менк

I

Изминалите години на преход към пазарна икономика в България и страните от Източна и Централна Европа са достатъчни, за да могат да се направят някои общо теоретични обобщения.¹ Най-важното от тях се синтезира във въпроса Преход към какво?. “Ако признаем, че преходът е от социализъм към капитализъм, влизаме в плен на формационния подход в общественото знание, който по универсално скроена мярка налагаше обществените системи в калъп. По същество “преходът” не е нито от социализъм, нито към капитализъм. По скоро е преход от административно (авторитарно) управлявана система към демократично (плюралистично) управление.”²

Самото прилагателно “пазарна”, което придоби гражданственост е доста условно, защото внушава, че преди това не е имало пазар и пазарна размяна. От друга страна, то заличава степените на пазарност и разновидностите на пазарната икономика и в този смисъл повдига много въпроси.

През последните години в страните от Източна и Централна Европа (ИЦЕ) настъпиха осезаеми промени в икономиката, политическата система, правото, културата, ценностната ориентация. За съжаление, не всички те бяха с положителен знак. Често, под егидата на “нова философия”, в стари форми е натъпкано ново съдържание, а в нови форми - старо битие. Очевидно за това трябва да има причини, то не е нещо случайно, въпреки че всяко мнение има право на съществуване. За съжаление, целта на множеството модели и анализи на прехода често е да даде на тези мнения съответна теоретична обосновка, бихме казали - съответната европейска декорация, и с това да ги направи по-привлекателни.

В последните години обществото боледува, в него може да се наблюдава зреенето на конфликти в икономиката, политиката, правото и т. н. В това няма нищо изненадващо. Както е известно от Хегел, противоречието е форма на развитие и усъвършенстване. Това развитие преминава през използването на преходни форми. В този смисъл нима приватизацията, реституцията и пр., като преходни форми, не са фокус в който се събират противоречия, които ще останат и тогава, когато те като форми бъдат забравени? Въпросът обаче, не е само в това и не бива да се свежда единствено до анализ на преходните форми (колкото и многобройни и важни да са те). На прехода е необходимо да се погледне през призмата на методологическата и цивилизационна парадигма, т. е. много по-широко. Такъв подход позволява самият преход да се осъзнае по-цялостно, да се експонира в контекста на съществуващите противоречия в

¹ Виж Минасян, Г., Паричният съвет в България, С., 1998, Ст. Савов. Икономикс на прехода С., 1999; Л. Беров. Икономиката на България и бившите социалистически страни десетилетие по-късно. С., 1999; В. Манов. Реформи в постсоциалистическото общество. М., 2000; Н. Петраков. Руская рулетка. М., 1998; Я. Корнай. Тенденции по постсоциалистическото развитие. Вопросы экономики, 1996, кн. 1 и др.

² Ст. Савов. Икономикс на прехода. С., 1999, стр.9.

обкръжаващия ни свят. Всеки преход в икономиката е привлекателен за анализ и размишления, поради комплекса от различни проблеми и противоречия, които съдържа и фокусира в себе си. Но и тъкмо поради това, експонирането му през методологични и цивилизационни парадигми става още по-необходимо. Ако използваме сполучливото определение на Й. Шумпетер, че “това, което отличава “научно ориентирания” икономист от всички останали, които мислят, говорят и пишат по икономически въпроси, е владението на три вида техники: история, статистика и “теория”³ посочената теза придобива още по-силно звучене. По нататък Й. Шумпетер отбелязва, че историческото представяне не може да е чисто икономическо, “а трябва да отразява също и не-чисто икономически “институционални” факти – следователно то предлага най-добрия начин да се разбере как са свързани икономическите и неикономическите факти и как трябва да са свързани помежду си различните социални науки.”⁴

Веднага следва да се отбележи, че производното знание е винаги незадоволително. Затова дори икономистите, които не са икономически историци и просто използват направени от други исторически изследвания, “трябва да знаят как са възникнали те, тъй като в противен случай няма да бъдат в състояние да оценят истинското им значение.”⁵

В настоящата статия ще се опитаме да разгледаме два основни въпроса. Първо, какво означава преходът към пазарна икономика да се вписва и извежда от цивилизационната парадигма и начина на мислене за света? И второ, влиянието на многополюсността и противоречията на европейската цивилизация и проблемите на преходната икономика. През призмата на тези въпроси ще се опитаме да изведем и някои оценки за прехода към пазарна икономика.

Темата на статията изисква няколко предварителни пояснения:

Използваното в заглавието понятие “парадигми” се разбира като **непротиворечива съвкупност от методологически виждания, цивилизационни, народопсихологически, икономически и т.н. практики, традиции и особености, характерни за дадена цивилизационна общност и народ, намиращи отражение във формирането на икономическите им системи.** Става дума за определена общност на теория и методология, позволяваща да се изследват най-различни страни от икономическата реалност от единни позиции;

С понятието “преход към пазарна икономика” се визират проблемите и противоречията, преди всичко в България, макар и редица от тях да могат да се отнесат и към всички страни от ЦИЕ;

Като се има предвид сложността и дискуссионността на разглежданите проблеми, нямаме претенции за пророческа дарба по отношение развитието на изложените тези. Независимо от това, сме убедени, че проблемите на прехода се нуждаят от осмисляне и в разглеждания от нас аспект.

II

Разглеждането на прехода към пазарна икономика през цивилизационната и методологическа парадигма, както бе посочено, всъщност

³ Й. Шумпетер. История на икономическия анализ. том I, стр. 70. Икономиката е винаги и **пространствено** специфицирана, а не само исторически, същностно и количествено.

⁴ Пак там, стр. 71.

⁵ Пак там, стр. 72.

означава анализирането му през призмата на народопсихологическите, икономическите, политическите и т.н. практики, традиции и особености, характерни за дадени цивилизации и национални общности и намиращи отражение при формирането и особеностите на функциониране на икономиката като система.

Изглежда понятен стремежът преходът към пазарна икономика да се свежда до въвеждането на нещо “ново”, което съществувайки в развитите икономики, щом го въведем и ние ще станем като тях. С казаното ни най-малко не поставяме под съмнение протичащите обективни политически, исторически и икономически интеграционни процеси в Европа, част от които е и България. Става дума за неприемането им като оправдание за всякакви недомислици, в това число и в икономическата теория и практика. Тези процеси имат свои противоречия и сложности.

Процесите и проблемите в икономиките в преход са органично свързани. Те изискват анализ на по-широк кръг въпроси, които не се свеждат до простото копиране и насаждане на готови, макар и някъде добре работещи модели. Преходът изисква осъзнаване на обстоятелството, че ние далеч не сме изправени пред една наистина обединена Европа – с единен суверен, с единна икономика (почиваща върху еднакви принципи и практики), с хомогенна правна система, с културно единство и т.н. Това все още е надежда! Реалност са протичащите с противоречия интеграционни процеси, които представляват и средата, в горният смисъл, на прехода към пазарна икономика в страните от ИЦЕ.

И ако в областта на икономиката тръгнем по пътя на безразборното, конюнктурно мотивирано механично реципиране, има опасност да тръгнем натам, откъдето Европа се връща. В този контекст нещата не се изчерпват с използването на повече модерни изрази и в замяната на термини и понятия. При такъв подход проблемите на прехода се свеждат до свършено произволното взаимстване на елементи от пазарни икономики и теории, меродавни за дадено място и време, които се изваждат от съответната методологическа, цивилизационна и историческа обстановка, от съответната парадигма, забъркват се в “теоретични анализи”, като се добавят думи от рода на “европейски”, “модерна икономика”, “европейска интеграция”, “ефективност” и т. н. И макар Й. Шумпетер да подсказва за особеността на икономическата наука, “която не е наука в смисъла, в който е наука например акустиката, а е по-скоро конгломерат от лошо координирани и припокриващи се полета на изследване, какъвто е случаят с медицината”,⁶ такъв подход много прилича на научна алхимия.

За да е добра една теория, без да претендираме за изчерпателност, тя следва да отговаря на няколко условия: да не е еkleктична, да е вътрешно непротиворечива, да е продуктивна и да е емпирично проверима. За това пазарната икономика, описана в учебниците по икономика, трябва да се разглежда като обща форма, резултат на различните виждания на авторите, изразяващи различна методология и начин на мислене за света. Пазарната икономика, като функционираща система, придобива и носи своя конкретна специфика във всяка страна, и нейните характеристики не съвпадат напълно с никоя друга. Ето защо и нейното пазарно стопанство се различава от съществуващите в останалите страни. ”Ако пазарът е естествено състояние на обществото, той може да функционира по различни начини: от най-удобния –

⁶ Пак там, стр. 66.

по повелята на либералните принципи, до най-дивия – в случая руския модел, без да се вземат предвид статичният, авторитарният и др. варианти.”⁷

За да може да се говори за вписването на дадена пазарна икономика в съответната цивилизационна парадигма, е необходимо икономиката да се разглежда като многокомпонентен феномен. Икономиката въобще и пазарната икономика в частност, е исторически феномен, продукт на развитие на цивилизацията – такъв какъвто е на дадено място и дадено време и за конкретното историческо развитие. В този смисъл пазарна икономика “изобщо” няма. Навсякъде националната култура, традициите, обичаите, ценностната ориентация, начините на мислене слагат своя отпечатък върху дълбоката структура на икономическия и политическия живот. Затова трябва да се говори за разновидности на пазарната икономика, всяка със своя специфика, исторически корени, ефективност, т.е. единство в един широк спектър на разнообразие. Твърде показателен за тази страна на въпроса е един пример на Сиймор Липсет за две съседни държави - САЩ и Канада. С. Липсет сравнява две страни, които си приличат в много отношения и чиито национални характери са се формирали по поразително различен начин под влиянието на едно и също предизвикателство. Предизвикателството е заселването и защитата на обширната пустош. От този еднакъв опит се появяват две съвсем различни фигури като национални герои. В Канада това е Северозападната конна полиция. В САЩ това е каубоят. Не бихме очаквали две нации, избрали толкова различни образци за подражание да построят отношенията между двете сфери по един и същи начин.⁸

Ако изхождаме от горната теза, трябва да се спрем на това именно развитие и как то е “произвело” дадена пазарна икономика. Което от своя страна, означава да разгледаме начина на мислене и подхода към обяснението на света, т.е. методологическата парадигма. В тази връзка, заслужава да се припомни тезата на Й. Шумпетер по повод твърдението, че съвременната икономическа теория е твърде откъсната от реалността. За “такива обвинения” той посочва, че “не се отчита в достатъчна степен фактът, че е невъзможно нейните резултати да се приложат разумно в практиката и дори при анализа на определени стопански ситуации, ако не бъдат свързани с историко-политическата рамка, за която се отнасят.”⁹ А каква по добра историко-политическа рамка от това да се анализира как хората са откривали причинно-следствените връзки между явленията в икономиката и как са ги обяснявали при изграждането на моделите на икономиката. В това отношение може да се говори за два начина на мислене и подход към света, за две методологии, включително и към икономиката. Първият начин Ф. Хайек нарича конструктивистки рационализъм, или ако използваме определението на К. Попър – историцизъм. Другият начин на мислене е еволюционизмът.¹⁰ Ще се спрем накратко върху двата подхода в контекста на противоречията и процесите, наблюдавани при прехода към пазарна икономика.

Човек винаги се е стремил и се стреми да си обясни света, в който живее и да намери своето място в икономическата система. Хората първоначално са откривали по чисто емпиричен път, посредством наблюдението, някакви

⁷ А. Менк. Новото средновековие. С., 1996, стр.170.

⁸ Виж: Р. Хайлбронър. Капитализмът на 21 век. С., 1997, стр. 99.

⁹ Й. Шумпетер, цит. съч., стр. 82.

¹⁰ Виж по въпроса: Ф. А. Хайек. Право, законодателство и свобода. С., 1996, том I също и К. Попър. Нищетата на историцизма. С., 2000.

причинни връзки и закономерности в явленията. По-нататък се оформя тезата за първоначално върховният разум – Бог, частица, от който е и човешкият. Той е и конструкторът, който е изграждал светът и икономиката и е заложил крайната цел. Изразител на такова схващане е **телеологизма**. Подобен начин на мислене е в основата и на досега съществуващи обяснения за икономическите системи. С развитието на обществото телеологизмът и подобните му учения са изместени от доктрини, претендиращи, че са открили обективните закони на икономическото развитие и крайната му цел. Израз на такава доктрина до голяма степен е икономическото учение на К.Маркс. “Карл Маркс беше един от интелектуалните гении на модерната епоха, пише Питър Бъргър, и най-вече социалните учени остават задължени на делото му по много въпроси.”¹¹ За съжаление, продължава авторът, тези претендиращи за превъзходство проникновения за историческия процес не се поддават на емпирична проверка. Те по-скоро са априорни допускания, които са нефалшифицируеми, но определят както подхода, така и резултатите на отделните исторически и социално научни изследвания. Това е много полезна методология за пророци, но тя несъмнено опорочава работата на социалните учени.¹² Такъв начин на мислене, разбиране и обяснение на света като методология има дълбоки корени в човешкото съзнание. Една от причините трябва да се вижда в това, че той има огромна привлекателност с оглед осмислянето на човешкото битие и в този смисъл има много силна психична обосновааност. По отношение на икономиката подобни нагласи обосновават плановото и централизирано стопанство, а в политиката съдържат в себе си генезиса на тоталитарната държава. В съвременния му вариант това са нагласите, че моделът на прехода е ясно осъзнат, той има точно открити от нас елементи, че мъдри икономисти и политици трябва да изработят необходимите пазарни институции (или да ги копират от развитите икономики) и те все по-добре и целенасочено ще облагодетелстват всички пазарни субекти. Може би на това се дължи и твърде закъснялото обсъждане на редица методологически проблеми на прехода към пазарна икономика. В началните години ентусиазмът и еуфорията заменят внимателния анализ в очакване на “чудото”. Както обаче е известно, чудеса в икономическото развитие не стават. “При тоталитаризма махалото бе в едната крайност – “всичко съветско е наш идеал”. Сега то се премести на крайна позиция в друга посока – “Всичко западно е наш идеал”.¹³ Струва ни се че Ст. Савов е прав като посочва, че “учудващи за историците и за бъдещите поколения ще останат клишетата за пътя ни към Европа и за причините, довели до множество съветници, семинаристи, лектори, стипендианти от различни корпуси за партньорство със задача да научат нашите държавници как да управляват, а народът - как да работи и живее в недоимък.”¹⁴

Такъв начин на мислене в преходните икономики има своя икономическа цена. Достатъчно е да се погледне ерозията на националния капитал, деквалифицирането на човешкия фактор за излизане от кризата, за да се разбере, че част например от “абсолютно” необходимото външно финансиране би могло да се намали, ако се следва политиката на “опора в собствените сили” Като подчертаваме този момент, сме длъжни да го правим в контекста на стопанската ни история. България е просъществувала без външни заеми само

¹¹ П. Бъргър. Капиталистическата революция. С., 1998, стр. 7.

¹² П. Бъргър. Пак там, стр.7; Виж също Н. Петраков. Руская рулетка. М., 1999.

¹³ Ст. Савов. Цит. съч. стр. 44.

¹⁴ Пак там стр. 45.

началните 10 години след Освобождението. Първите външни кредити са били предоставени на страната през 1889 г. и през 90-те години на XIX век. Голямата външна задлъжнялост е след 1902 г.. Благодарение на външните заеми България успява да стабилизира икономиката си след кризата 1887-1899 г. До 1912 г. страната преживява десетилетия на бърз икономически растеж, който обаче не е съпроводен от дълбоко качествено и институционално развитие на икономиката и пазарите. След Първата световна война заемите на победените държави се отпускат под егидата на Обществото на народите. То налага едно по-англосаксонско разбиране за институционалните промени и за икономическото развитие. Механизмът за налагане на условията на кредиторите, макар и разделен от времето, силно напомня днешните отношения с международните финансови институции. След мораториума от 1932 г. започва продължителен период на уреждане на дълговете. Принципите на решенията от тези години могат да бъдат особено поучителни за преходната икономика. За тези които, веднага биха опонирали на такова твърдение ще припомним и думите на Г. Льобон: “Социалните явления са характерни с това, че се проявяват винаги двойко: на пръв поглед – много прости, а в действителност – извънредно сложни. Да предотвратим заплашващото ни зло ни се струва много лесно, но само да се захванем за работа, веднага от всички страни се появяват невидими препятствия, рязко ограничаващи сферата на нашите действия. Колективният живот на народа е изтъкан от безчислено множество нишки: не можем да се докоснем до една от тях без това скоро да не се отрази на всички други.”¹⁵

Другият начин на мислене и подход към света, другата методология е **еволюционизмът**. Той в достатъчно завършен вид е изследван в творчеството на Ф. А. Хайек и К. Попър. Сходни в това отношение са и идеите на Г. Льобон, изложени в края на XIX и началото на XX век. Тук нямаме за цел да излагаме възгледите на всички автори, а и с оглед целта на статията това не е и необходимо. Ще се позовем само на някои от изказванията на посочените автори. Критикувайки конструктивисткия рационализъм, Хайек обръща внимание на обстоятелството, че “представата за един напълно развит разум, конструиращ институциите, които правят възможен живота в обществото, противоречи на всичко, което знаем за еволюцията на човека”.¹⁶ Приведеният цитат, развит подробно от Хайек, е сърцевината на така наречения от него “спонтанно формиращ се ред”. Теорията на спонтанно формиращия се ред е еволюционна теория и извежда възникването и развитието на институциите, на икономическите отношения, на правото и морала от човешкият опит, от възприемането на абстрактно формулирани правила за поведение, които дори не е необходимо да са вербализирани, които нямат дори заложен цел, нещо повече – чиито цел не се разбира, но спазването, на които правят индивида и групата успешни. В икономиката това е “невидимата ръка на пазара” на Адам Смит. В политиката теорията обяснява и утвърждава демократичните механизми и плурализма в управлението на икономиката. Вече посочихме, че към подобни възгледи се придържат и други автори преди Хайек, например Г. Льобон “Човек не може да преустрои обществото по свое усмотрение и ние сме длъжни да се подчиняваме на естествения закон, над който нямаме власт, че цивилизацията в момента представлява част от веригата, всичките звена, на която са свързани с миналото с невидими връзки, че институциите и съдбините на народа се управляват от неговия характер и че този характер се изгражда векове; че

¹⁵ Г. Льобон. Психология социализма. С П., 1995, стр. 321.

¹⁶ Хайек. Цит. съч. стр. 8.

еволюцията на обществото, извън всякакво съмнение протича непрекъснато, че тези общества в бъдеще не могат да бъдат такива, каквито са в настоящето, но също така е несъмнено, че не нашите фантазии и не нашите мечти ще дадат насока на тази неизбежна еволюция.¹⁷

Много важна насока за осмисляне на преходната икономика е твърдението на Льобон, че еволюцията изработва и утвърждава у различните народи различни качества, които на свой ред намират отражение в техните институции - икономически, политически и пр. отношения, които в края на краищата ги правят по-успешни от други народи. От тук следва и изводът, че е невъзможно едни икономически механизми и модели, плод на вековна еволюция на дадена икономика, механично да бъдат взети и "присадени" в икономическа среда на друго общество, което е имало различна еволюционна линия. Това твърдение е валидно не само за икономиката, но и за политическите институции, за правните институции и т. н. Ето защо е невъзможно да се очакват положителни резултати от прилагането на пазарни методи в непазарна среда, когато задачата е в създаването на пазар в непазарно икономическо пространство. Невъзможно е да се очаква успех от опити за въвеждане на икономическа свобода в несвободна икономика.

"Под каквото и наименование да съществува у латинските народи управлението, пише Г. Льобон, инициативата на държавата винаги ще бъде преобладаваща, а инициатива на частните лица много слаба. Англосаксонците при монархически или републикански режим се ръководят от идеал, съвършено противоположен на латинския. При тях ролята на държавата е сведена до минимум, докато политическата или социалната роля се предоставя, напротив, на частната инициатива, доведена до своя максимум"¹⁸ В такава позиция е интересен въпросът: "Какъв модел и какви механизми се "предписват" на българския преход към пазарна икономика?"

Спряхме са на двата начина на мислене и разбиране на икономическия свят в качеството им на методологии, защото те биха ни помогнали в разбирането и осмислянето на процесите, протичащи в преходните икономики. Те ще ни помогнат да разгледаме икономиката и процесите на прехода като органични елементи на една цялостна цивилизационна, политическа, социална, религиозна и геополитическа парадигма. Конструктивисткият рационализъм доведен до крайност, а изкушението за това винаги е силно, води до "социално инженерство", до насилствено "ощастливяване" – в икономиката до силна централизация и ограничаване на частната инициатива, включително до пълното ѝ подтискане, в политиката - до тоталитаризъм, в правото - до юридически позитивизъм. В същото време, веднага трябва да се посочи, че и догматичното интерпретиране на еволюционния подход, също не води до добри резултати в посочените области. Самото намерение да се управлява еволюцията е безсмислено – еволюцията се "самоуправлява". Спонтанно формираща се ред създава и своите ограничители. В този смисъл оставянето всичко на пазарните сили и силното политическо ограничаване на държавната намеса – моделът на икономика от типа "laissez-faire" – води до икономически неравновесия, рецесии, социални взривове и пр.. Такива икономики днес не съществуват. Забележителното в случая е, че самият спонтанно сформиращ се ред ги е отрекъл. Той за това е спонтанно формиращ се, защото сам, по пътя на еволюцията, създава механизмите за съхранението си и избягва хаоса и

¹⁷ Г. Льобон. Цит. съч. стр. 525.

¹⁸ Пак там, стр. 63.

ентропията. Конкуренцията, която в края на краищата би унищожила отделната личност, е намерила естественият си самообразувал се, без участието на каквато и да било теория, противовес в обединението на еднаквите интереси. “Съюзите на работниците от една страна, съюзите на работодателите от друга, могат да се борят с равни сили, което не би могла да направи отделната личност“¹⁹ Това, което е важно в случая е, че едни нации, дори и цивилизации, са по-склонни да се развиват съобразно изискванията на конструктивисткия рационализъм, а други - по пътя на спонтанно формиращия се ред. В този смисъл, ако разгледаме по-задълбочено промените на прехода, а не само контекста на пропагандираните клишета, можем да останем объркани сред еkleктичния хаос. Това, което обаче е особено важно по отношение на икономиката е, че еволюцията на първо място формира системи, а системата не търпи еkleктика.²⁰ На второ място, разумът също участва при спонтанно формиращ се ред, но не като изначален външен целеполагащ и конструиращ разум, а като възникващ и развиващ се в самия процес на действие, на практиката улавящ и формулиращ причинно-следствените зависимости. И на последно място, ако възникналата в резултат на спонтанно формиращият се ред система в един момент се окаже неуспешна за индивида и обществото, тя се заменя с нова. Но пак по пътя на спонтанното формиране. При това няма пречка в новата система да се инфилтрират елементи на старата, но не като чужди механични тела, а като органични елементи., които са съответно моделирани и адаптирани. Забележителното в случая е, че при това няма значение какво е съотношението на старите и новите елементи, те вече са части от едно органично цяло.

Вече беше посочено, че конструктивният рационализъм има своя привлекателност, която създава вярващи в едно добро бъдеще, което не само ще настъпи, а за което е “научно доказано”, че ще настъпи. Обратно, при спонтанно формиращия се ред, и това трябва да се осъзнае, човекът е случайна брънка на еволюцията, оставен сам на себе си. В този смисъл теорията на Хайек (особено тази за социална справедливост) може да доведе до морален релативизъм. Става дума за особено характерни явления в преходната икономика, където понятия като “кражба”, “лъжа”, “мошеничество”, “подлост” и т. н, които в реалния живот имат конкретно негативно съдържание, започват да се разглеждат “като качества, които могат да направят стопанския субект успешен в чисто икономически аспект”. За разлика обаче от Хайек., К. Попър ясно говори за “мошеническа злоупотреба със свободата на пазара”. “Като един от най-сериозните недостатъци на нашите западни общества може да се посочи престъпността в много нейни форми – например под формата на мошеническа злоупотреба със свободата на пазара”²¹. В този смисъл моралният релативизъм, когато се обоснове и обвърже с категориите на пазарната икономика, може да доведе до “икономически растеж”, организиран от престъпността.²²

От друга страна, самите контракции в спонтанният ред могат да разстроят икономиката и обществото. Особено важни за преходната икономика могат да се окажат някои прояви на националния нигилизъм, включително синдромът на националната малоценност. “Изглежда има някаква черта в нашата народопсихология да възприемаме чуждестранното като по-висша ценност от родното. Пословичното гостоприемство на българите изглежда сега

¹⁹ Г.Льобон. Цит. съч. стр. 509.

²⁰ Н. Петраков. Руская рулетка. М., 1998, стр. 10 и сл.

²¹ К. Попър. Цит. съч. стр. 64.

²² Виж и А. Менк. Новото средновековие. С., 1996.

е основа, от която избуя своеобразен нихилизъм към нашето и преклонение пред “европейското и американското”²³. Тъкмо това е станало и съставка на политическата икономия на прехода в България.

Задълбочаването на контракциите на спонтанно формирация се ред могат да достигнат или до отричане на понятието “общество”, или привържениците му да говорят само за индивиди – съответно “успели” или “неуспели” и това да стане норма за поведение²⁴.

Колкото са вредни за икономиката и обществото контракциите на конструктивисткия рационализъм, точно толкова вредни могат да бъдат и контракциите на спонтанно формирация се ред в оказания смисъл. Разумът, моралът, правото и формиралата се пазарна икономика са породени от спонтанно формирацията се ред, но те са и негови ограничители, които не му позволят той да се изроди в хаос. По същия начин спонтанният ред не позволява на разума да доведе до конструктивистки рационализъм. Следователно, трябва да се осъзнае, че разрушителни тенденции или потенциални такива се крият както в разума, така и в самия спонтанно формиращ се ред. Специфично за нашия преход е, че разрушителните контракции на разума са силни и все още на практика “задушават” проявите на еволюционността. Как иначе да се обясни, че вече 13 години пазарът, като продукт на цивилизацията и естествен механизъм за координация на икономическите избори, все още не е ефективно функционираща институция? Как да си обясним, създаването на пазар чрез “ликвидационни съвети” или пазар без капитал, фондова борса без ценни книжа и т.н.. В горния смисъл са и критиките на У. Липман по отношение на либерализма, “който е бил на прав път през XIX век, но отдавна се е застопорил и е останал безсъдържателен защитник на статуквото”²⁵. Това означава, че теорията и практиката на либерализма са били практически обсебени от тези, за които е било изгодно едни лица да са “завинаги успели”, а останалите членове на обществото да бъдат завинаги “неуспели”. Така трябва да се разбира и тезата на Липман, че “либерализмът трябва да бъде освободен от грешките на мисленето “laissez-faire”. Либерализмът е правила, управление, според закона в най-добрия и пълен смисъл. Той трябва да бъде прилаган, за да защитава хората не само от произволна власт, а също и от определени интереси, от картелите и от извращаването на пазара от частни властови интереси”²⁶. Колко поучителни могат да бъдат такива послания към редица политици и икономисти, обявявайки своите възгледи за либерални, но не вниквайки докрай в цитираната и др. подобни мисли. Анализирайки една от причините за враждебността към икономическата теория, Й. Шумпетер не случайно посочва политическите съюзи, които повечето теоретици упорито създават. “Класически пример за това е съюзът на икономическата теория с политическия либерализъм на XIX век. Както ще се убедим, в определен момент този съюз превръща краха на политическия либерализъм в крах на икономическата теория. По това време много хора основателно ненавиждат икономическата теория, защото смятат, че тя е просто средство за налагане на определена политическа програма, която те не одобряват. Това разбиране намира още по-добра почва, като се има предвид, че самите икономисти-теоретици споделят тази заблуда и правят всичко

²³ Ст. Савов, Цит. съч., стр. 43.

²⁴ Цит. по Р. Дарендорф. След 1989. Морал, революция и гражданско общество. С., 2000, стр. 103.

²⁵ Р. Дарендорф. Цит. съч. стр. 102.

²⁶ Пак там. стр. 52.

възможно, за да поставят своя аналитичен апарат в услуга на либералното си политическо кредо²⁷.

В тези ситуации са аналогични със случая на обсъждане на проблемите на пазарната икономика, когато икономистите се отдават на склонността си да политиканстват, да продават на дребно модерни политически рецепти, да представят себе си като философи на икономическия живот. При това те пренебрегват задължението си да разкрият ценностните съждения, които въвеждат в своите анализи.

III

Досега обърнахме внимание на някои главни моменти на теорията за спонтанния ред, както и на нейния антипод - конструктивисткия рационализъм, с оглед осмисляне възникването и развитието на пазарните системи най-вече от европейски тип. Но Европа се състои от различни нации, със свои собствени линии на развитие. Нещо повече - светът не е само Европа и още по-малко е само Западна Европа, ето защо трябва да се размишлява и върху този аспект.

Европа е обединена от много неща – говори се за европейска култура, за европейски ценности, за единен пазар, единна валута и т.н.. Цялото това единство трябва да се осъзнае в един по-широк план и като страна на противоречия в европейската парадигма. От такъв подход бихме имали основата по-добре да осъзнаем, че съвременният свят е мултицивилизационен и многополюсен и дори и съвременната западноевропейска цивилизация и пазарно стопанство имат свои противоречия. Те не могат да не бъдат взети предвид при обсъждане на проблемите на преходните икономики. Това означава да видим по-добре влиянието на специфичните социопсихологически особености, формирани в хода на историческото им развитие върху икономическите системи, институциите, правото и пр. Ще разгледаме някои от основните възгледи на Г. Льобон. Правим това (въпреки че за някои това няма пряко отношение към темата) и с цел да не подсилваме националния нихилизъм и синдрома за националната малоценност на българина, за който вече посочихме. Но да се върнем към Льобон. Съпоставката, която той прави между латинските и англосаксонски народи в посочения по-горе смисъл не е в полза на латините. “Човекът от латинската раса, пише той, разбира свободата само като право да преследва тези, които не мислят като него. Различни събития, посредством многократно повтарящ се подбор на отрицателни качества, са съдействали на значително намаляване на броя на хората с най-развита енергичност, самостоятелност и жажда за дейност. Латинските народи се разплащат сега за своите минали грешки²⁸” Льобон предписва на латинските народи констативистко-рационалистически подход за разбиране на света, а на англо-саксонските народи - еволюционният подход. Можем да добавим в този ред на мисли, че централизираното управление на икономиката в наше време допринесе изключително много за натрупването на отрицателни качества, защото е прекъсване на еволюционния процес. Народопсихологическите и историческите особености на една нация неминуемо поставят отпечатък и върху формата и съдържанието на нейните институции, включително и върху типа пазарна икономика. Това е и причината за историческото обособяване на различни типове пазарност в европейската система. И ако по оказаните причини не можем да взаимстваме директно от различни икономически системи, то

²⁷ Й. Шумпетер. Цит. съч. стр. 78.

²⁸ Льобон. Цит. съч. стр. 176, 177.

тогава възниква въпросът кои от съществуващите разновидности на пазарните икономики можем най-добре да “копираме”? Кой модел е най-близко до нас? Вече съществуват различни гледни точки по този въпрос. Твърди се, че “за нашата страна изглежда най-подходящ германският модел на социално пазарно стопанство”²⁹ Без да претендираме и да се намесваме в тази сложна дискусия по отношение на категорично застъпваните мнения, бихме посочили един възможен отговор, при по пълното разглеждане на този въпрос, просто за размишление. Става дума за някои мисли на Джордж Оруел за английските специфики. “Да, има нещо отличително и показателно за английската цивилизация. Това е една култура, толкова индивидуална, колкото и тази на Испания. Тя има свой собствен аромат. При това е непрекъсната, простира се в бъдещето и в миналото, в нея има нещо устойчиво като у живо същество.” Какво общо може да има Англия от 1940 г. с Англия от 1840 г.? Ала тогава какво общо имате вие с петгодишното дете, чийто снимка майка ви държи върху камината? Нищо, освен че случайно сте същото лице. Но това е преди всичко твоята цивилизация, това си ти”³⁰

Българският икономически модел на преход очевидно ще е успешен, ако все повече хора могат да видят в него, че това е и техният модел на икономическо благоденствие. За съжаление, преходната икономика генерира редица негативни процеси. Един от протичащите негативни процеси със заложені последствия в бъдеще, са измененията в отрасловата структура на националната икономика. Тя се вижда много ясно от съпоставянето на дела на основните отрасли в създаването на БВП и заетостта от активното население през 1939, 1989 и 1998 г.. През 1939 г. дялът на индустрията и строителството в БВП е бил съответно 15%, дялът на селското и горско стопанство 52% и дялът на услугите 33%. През 1989 г. изменението е както следва 78%, 10.1%, 11.4% за посочените отрасли. През 1998 г. дялът на индустрията и строителството става 28.7%, на селското и горско стопанство 21.1% и на услугите 50.2%. По отношение на втория показател дял в активното население данните очертават следната тенденция. През 1939 г. 8.1% от активното население е заето в индустрията и строителството, 79.8% в селското и горско стопанство и 12.1% е дялът на активното население в услугите. Измененията през 1989 г. и 1998 г. са както следва: през 1989 г. 45.9% срещу 26.3% през 1998 г. заето население в индустрията и селското стопанство, 18.6% срещу 25.3% в селското и горско стопанство и 35.5% срещу 48.4% в сферата на услугите.³¹

Не по-различни са и данните на други изследователи и институции. По данни от изследване на Националната банка на Австрия, при което БВП е изразен в евро, България през 1990 г. е произвела 11 644 евро на глава от работещото население. През 1999 г. е произвела 3 864 евро на глава от работещото население и е отбелязала спад на икономиката със 67% спрямо 1990 г.. Най-добър резултат на произведен БВП на глава работещо население България е постигнала през 1994 г. в размер на 4 293 евро. За периода 1990 г. – 1999 г. България е постигнала ръст на БВП на глава от работещо население в размер на 9.4%, което прави по-малко от 1% средногодишно. В левово изражение очертаната тенденция се потвърждава. БВП за 2001 г. в левово изражение е 31%, а този планиран за 2002 г. е 34% от БВП на 1989 г. Изразен в

²⁹ Виж Ст. Савов. Цит. съч. стр. 11.

³⁰ Дж. Оруел. Есета. С., 1994, стр. 37.

³¹ По данни на Л. Беров. Икономиката на България и бившите социалистически страни десетилетие по-късно. С., 1999, в. Труд 5.10.1999.

долари БВП за 2001 г. е 15.6%, а очаквания за 2002 г. - 15.5% от БВП на 1989 г.. В конвертируема валута през 2002 г. планираният БВП има спад спрямо 2001 г.. Според тези данни, аграрният сектор произвежда в относителен дял от годишния БВП през 1989 г. 10.8% и съответно 13.2% през 2001 г. Сектор индустрия има относителен дял от годишния брутен продукт съответно 77% през 1989 г. и 25% през 2001 г. Относителният дял на услугите в годишния брутен вътрешен продукт за цитираните години е съответно 11% и 50%. Анализът на Австрийската Национална банка по показателя произведен БВП на глава от работещото население показва, че България ще има 40% от икономическото равнище на развитие на ЕС през 2024 г., 50% през 2031 г. и 75% през 2044 г.³². Ясната тенденция на деиндустриализация означава неизползване или рушене на огромни промишлени капиталовложения, неефективно използване на вече създадена квалифицирана работна сила и голяма безработица. Деиндустриализацията е съпроводена с реаграризация. Въпреки логичното и вярно възражение, че при социализма са изградени индустриални предприятия, работещи при “парникови условия” и насочени към СИВ, едва ли тенденциите могат да се определят “като европейски”. България увеличава заетото в селското стопанство население до 25% в една епоха, в която развитите пазарни икономики свеждат този процент 2-4%, при това работещи за износ. Възможността индустриалната продукция да се компенсира чрез допълнителен внос на индустриални стоки от чужбина, утвърждава виждането, че ЕС не се нуждае от нови конкуренти на своите пазари за индустриални и земеделски произведения. ЕС се нуждае от нови пазари, но очевидно това не може да се гради върху развалини.

Като се има предвид корелацията, която съществува между БВП на глава от населението и степента на функциониращата и конкурентноспособна пазарна икономика, преходът към пазарна икономика в България се очертава като продължителен процес. Наличието на действащи и конкурентноспособни пазарни икономики намира обобщен израз във високия БВП на човек от населението.

На фона на така очертаните тенденции справедливо се говори за цена на кризата на прехода. Както може да се очаква и по този показател се очертават различия по страни. По данни на Л. Беров, икономическата криза след 1989 г. или съответно 1991 г., е струвала на страните в преход до 1989 г. включително, общо 2077 млрд. долара като намаление на БВП под предкризисното равнище от 1989 г. или 1991 г.. Само за България цената възлиза на 15.5 млрд. долара по пазарен курс за съответните години.³³

С това още веднъж искаме да подчертаем колко различни са пътищата и линиите в европейските нации и колко вредни и ненаучни са механичните позовавания и рецепции за моделите на прехода. Още повече, че европейската парадигма е много динамична и изживява определени трудности и противоречия, колебания и несигурност. Всичко това не може да не се вземе предвид при анализа на прехода към пазарна икономика. Може да се твърди, че силното държавно присъствие е основна линия във философията на българското стопанско развитие след Освобождението. Обяснението е отчасти свързано с обстоятелството, че Българската държава е създадена почти на “празно място”, без капитали и единствената институция, която може да ги акумулира в началото е държавата. Това създава дълбока традиция, която обяснява, според

³² Източник: Bank of Austria, Emerging Europe Markets Outlook 2002.

³³ Виж. Л. Беров. Цит. съч. стр.181-187.

нас, и много от проблемите на прехода. Тя до голяма степен предопределя и развитието на частния сектор, който винаги гравитира около държавата. Исторически в България не е отсъствал автономен частен сектор, но когато става въпрос за големи капиталови потоци, те винаги са минавали през държавата. В това отношение България не е изключение, това е в известен смисъл типично за неанглосаксонска Европа и в още по-голяма степен за Балканите. България в много отношения е неотделима от еволюционната линия на развитие на региона.

По-горе беше отбелязано, че развитието на човечеството нито е продукт на изначален разум, нито в него е заложена крайна цел. То е еволюционно. Такава е и главната линия на развитие на икономическата система.³⁴ В този ред на мисли винаги се изтъква и ролята на технологичния прогрес. Да се отрича той очевидно е безсмислено, но и да се отъждествява с прогреса изобщо, също очевидно е неправилно. Става дума за това, че редица черти от характера и морала на човека не се променят толкова бързо и толкова лесно. А преходът към пазарна икономика, в края на краищата, се осъществява от хората. За това би било много учудващо, изхождайки от историческите, културните икономическите особености на дадена нация, да не се разбира и различната скорост, с която те биха осъществили и осъществяват прехода в своите икономики.

Какво означават противоречията в европейската парадигма за преходните икономики в контекста на досегашният анализ? Ще се позовем по тези въпроси на признат изследовател, какъвто несъмнено е Д. Бел. Той е убеден, че “трите сфери – икономиката, политическата система и културата – са подчинени на противоречащи си аксиални принципи: за икономиката – ефективността; за политическата система – равенството; а за културата – себerealизацията (или себеудовлетворяването). Следващото оттук разбягване на сферите е рамката, в която се реализират напреженията и конфликтите на западното общество в последните 150 години”³⁵

Колко от нас или от модерно мислещите хора, на фона на противоречията в преходното общество, биха разбрали по-нататък това, което Д. Бел заявява: “Аз съм социалист в икономиката, либерал в политиката и консерватор в културата. Онова, което в последна сметка определя посоката на икономиката, е ценностната система на културата, в чиито контекст е вплетена икономиката. Икономическата политика може да бъде ефективна като средство, но тя може да бъде само толкова справедлива, колкото формиращата я ценностна система. Ето по тази причина аз съм социалист в икономиката”³⁶. Цитираното верую на Д. Бел е илюстрация на мислене в категориите на самоограничаващият се, спонтанно формиращият се ред, независимо дали това е конкретно искано от него. Една “laissez-faire” икономика, почиваща и функционираща на неограничавана от нищо частна инициатива, както и една култура, плод на болни мозъци, разрушават органическите връзки в обществото и икономиката, толкова колкото и една политика, плод на конструктивисткия рационализъм. Нито разумът изключва спонтанния ред, нито спонтанният ред изключва разума. Ето защо понятията “социална икономика” и “социална държава” не са оксиморони – нито в теоретичен, нито в практичен план. Много

³⁴ Интересен е подходът в това отношение в книгата на Л. Търоу. Виж Търоу, Л. Бъдещето на капитализма. Как днешните икономически сили оформят утрешния свят. С., 2000.

³⁵ Д. Бел. Културните противоречия на капитализма. С., 1994, стр. 34.

³⁶ Пак там, стр.10-14.

близки до посочените разсъждения са и тезите на П. Бъргър.³⁷ Позволихме си да преведем някои оценки на проблемите и противоречията на европейската цивилизация, макар и с по-дълги цитати на западни учени, защото проблемите на преходната икономика трябва да се изследват именно в този контекст. Доскоро нашите икономики в значителна степен бяха изолирани от протичащите в Европа процеси. След разрушаването на преградите се оказа, че сме склонни да възприемаме от Запада теории и поведенчески модели, които там или са изоставени, или се изживяват, или най-малко са спорни. Изоставена е например “laissez-faire” икономиката – държавата в определена степен са намесва и регулира пазарното стопанство. Развитите европейски демокрации са организирани в социални държави. Изобщо изживяваме един трети преходен период³⁸, в който почти всеки по един или друг начин свързан с теорията на икономиката се чувства едва ли не длъжен да лансира какви ли не идеи. Крайният резултат обаче, в много случаи е една невероятна еkleктика. По този повод Ст.Савов правилно поставя въпроса, “какво би могло да се направи и да се приеме като надеждна алтернатива на омагьосания кръг – правим реформа, за да решим стари проблеми, а трупаме още по-сложни нови?”³⁹ Една от причините за това, освен идеализирането на Европа, е непоставянето проблемите на прехода в общия контекст на проблемите на Западноевропейската цивилизация. Западът също има своите нелеки проблеми и не бива да се идеализира. “Понякога се улавям, пише Лукач, че съм по-голям оптимист по отношение на Източна Европа, отколкото на Западна, и то именно по отношение на това, че първата все още изостава от последната, защото трябва да я настигне и да се изравни с реалностите на Запада – едва тогава източноевропейците ще осъзнаят колко объркващи и покваряващи са в същност някои от тези реалности.”⁴⁰ А. Менк дори говори за настъпването на ново средновековие.⁴¹

Нещата значително се усложняват от изтъкнатото от нас, че съвременният свят е мултицивилизационен и многополюсен. Това означава, че преходните икономики са изправени пред влиянието и въздействието не пред една повече или по-малко хомогенна световна цивилизация, доминирана от западноевропейските ценности, а пред няколко основни цивилизации със свои специфични ценности и съответно парадигми - плод на хилядолетно еволюционно развитие⁴². Посочихме този аспект на проблема, за да се види широтата и едновременно с това и непригодността на някои от моделите, които ни биват налагани, убеждавайки ни например че “еди къде си е така”. Тъй като България е в Европа, ще се ограничим в изтъкването на някои основни противоречия на съвременната западноевропейска цивилизация. Те са на първо място икономически (и това е причината да им обърнем внимание), но със съответните политически и правни аспекти. В Европа на дневен ред отново са

³⁷ “Икономическите институции несъществуват във вакуум, а най-вече в контекста (или, ако някой предпочита, в матрицата) на социални и политически структури, културни модели и естествено, на структури на съзнанието (ценности, идеи, системи от вярвания) икономическата култура (било капиталистическа, социалистическа, на класическо хиндуистко общество или на друга историческа констелация) съдържа голям брой елементи свързани заедно в емпирична тоталност” П. Бъргър. Цит. съч. стр. 30.

³⁸ Ст. Савов. Цит. съч. стр. 27 и сл.

³⁹ Пак там, стр. 419.

⁴⁰ Д. Лукач. Краят на ХХ век и краят на модерната епоха. С., 1994, стр. 155, 156.

⁴¹ А. Менк. Новото средновековие. С., 1996.

⁴² Виж. С. Хънтингтън. Сблъсъкът на цивилизацията. С., 1999, стр. 21 и сл.

противоречията на “laissez-faire” икономиката и дирижираната икономика. И зад тези противоречия стоят и посочените от Г. Лъбон особености на отделните нации, формирани в резултат на продължително еволюционно развитие и формирането на разновидности на пазарната икономика. Методологията на англосаксонските теоретични системи и практики в икономиката са поначало категориите на спонтанно формиращия се ред, докато методология на съответните континентални системи са категориите на конструктивисткия рационализъм. В първите ролиа на държавата е по-слабо изразена, докато във вторите тя е по-ясно изразена и по-силна във всички области. Различен е и англосаксонският поглед върху личността и обществото и тяхната роля като пазарни субекти. При англосаксонците приоритет има индивидуализмът и т. н., свободната конкуренция, като се стига дори до отричане поначало на “обществото”. Не случайно в крайна сметка се говори за индивиди, които са в непрекъсната конкуренция помежду си и се диференцират в две категории - “успели” и “неуспели”. И естествено, всички средства, които водят до успех, дори и такива със съмнително естество, мълчаливо или явно се приемат за добри. В континентална Европа колективизмът поначало е по-силно изразен и в този контекст определено има ясно съдържание – понятието “обществен интерес”. Не е случайно, че зараждането на концепцията “за социалното пазарно стопанство” в икономическата теория дължим на Фрайбургската школа. Направените разграничения в най-общи линии ясно очертават различията и подчертават контекста, който ни интересува - съответните пазарни стопанства следват съответната парадигма и не са еkleктични. Разбира се действителността винаги е по-богата от теорията и нещата са много по-сложни и комплицирани. В продължение на векове двете посочени парадигми за икономическото развитие са си взаимодействали като това взаимодействие е приемало различни форми. В течение на този процес елементи във всяка от тях са се инфилтрирали в другата. Но това е ставало постепенно, в течение на много години, като по такъв начин е избягвана грубата еkleктика – чрез еволюционен подбор, защото еkleктичните икономически системи са нежизнеспособни.

Сега на полето на преходните икономики се прехвърля своеобразното “бойно поле” където се срещат “laissez-faire” принципите и дирижистките принципи, икономиката и политиката, англосаксонските и континентални модели. Понятно при такъв “завързан” от всяка гледна точка проблем, е да настъпва объркване и по отношение на икономики в преход. Това всъщност А. Менк нарича ново Средновековие, непредвидимо, нецензурно и неясно.⁴³ Въпросът е в това, че сред привържениците на прехода, включително и на тези, които го управляват има привърженици както на едните принципи, приоритети и модели, така и на другите. Това е и своеобразно интелектуално противоборство. За съжаление, зад критериите за различните разбираня, често стоят частни и групови интереси, а не до там изчистени теоретични конструкции и осъзнавания в контекста, в който говорим. Няма нищо учудващо в това на един индивид с много добри финансови възможности (продукт на “осъзнатото” първоначалното натрупване на капитала) и влиятелни познати например, да му харесват “laissez-faire” принципите, докато един гражданин, който изкарва средствата за съществуване със собствен труд, да се бори за дирижистки принципи, които му позволяват да живее не от благотворителността на “успелите“, а от резултатите от труда си като

⁴³ А. Менк. Новото средновековие. С., 1996, стр. 12.

равнопоставен субект на трудовото правоотношение. Преходният модел на икономика е и идеен сблъсък. Това в контекста на нашия анализ не бива да ни учудва. Учудващото обаче е, когато на тази страна на въпроса не се обръща достатъчно внимание и всички проблеми се представят като “естествен” продукт на преходната икономика, затова “само в преходните икономики е възможно да съществуват такива аномалии като “отрицателен прираст”, “декапитализация”, “деквалификация”, “отрицателна лихва”, “отвоюване на държавата от престъпниците” и т. н.”⁴⁴

На това, на което ние не обръщаме достатъчно внимание, обърна внимание дори католическата църква. Поучително в това отношение е да посочим някои от тезите в енцикликата на папа Йоан Павел II от 1991 г.⁴⁵ Там се казва, че самата частна собственост по своята природа има и една социална функция., която се основава на закона за всеобщото привличане на благата. Църквата признава справедливата функция на печалбата като показател за доброто функциониране на предприятието: “Когато едно предприятие носи печалба, това означава, че производителните фактори са били задоволени, както трябва. При все това печалбата не е единствения показател в условията за съществуване на предприятията. Възможно е икономическите разчети да бъдат в ред и същевременно хората, които съставляват най-ценното имущество на предприятието да бъдат унижени и засегнати в тяхното достойнство. Освен че е неморално и недопустимо, това не може да няма в перспектива отрицателни въздействия върху икономическата перспективност на предприятията. Цел на предприятието в действителност не е просто носенето на печалба, но и самото му съществуване като общност от хора, които по различен начин търсят да задоволяват своите основни потребности и съставляват една особена група в служба на цялото общество. Печалбата е един регулатор на живота на предприятието, но не е единствения; към него трябва да се прибави и разглеждането на други човешки и материални фактори, които в по-дълъг период са еднакво съществени.”⁴⁶ Разбира се могат да бъдат посочени още редица цитати от енцикликата, но и това е достатъчно за целите, които преследваме. Въпросът е в колко от практическите действия на прехода към пазарна икономика, дори част от тези мисли са осъзнати и са намерили практическа реализация? Дори и да допуснем, че католическата църква спекулира със социалната справедливост и със социалната пазарна икономика, това говори само, че тя е осъзнала наличието на обективни икономически и политически тенденции, осъзнала е реалните настроения и потребности на хората, за разлика например от някои учени и политици.

IV

Може ли преходът към пазарна икономика да се впише, изведе от цивилизационните парадигми? Може ли да бъде по-цивилизован? Как да се освободим от синдрома на национална малоценност? Очевидно това са преди всичко въпроси на управлението на националната икономика и общество. Но щом синдромът съществува за него има почва, създавана от самия преход. Той е характерен за слабо развитите страни. За да го изживеем, трябва да ускорим стопанското си развитие в посока към пазарна икономика. Иначе чуждестранното идолопоклонничество ще продължава.

⁴⁴ Виж. Ст. Савов. Цит. съч. стр. 10.

⁴⁵ Консерватизмът, С. 2000, II т. с. 630 и сл.

⁴⁶ Пак там, стр. 633.

Преходът изисква той да се разглежда и да е продукт на анализа и разума,⁴⁷ на историческата линия на развитие със всичките ѝ конфликти и противоречия.

Какво следва от многомерността на икономическия свят по отношение прехода към пазарна икономика? При философиите на реда – социализъм, доктринерски либерализъм, технократски рационализъм, се очертава един метод за управление, валиден както за държавниците, така и за всички, които са на ръководни длъжности. Той се основава на упражняването на власт в името на една висша законност: светло бъдеще, икономически оптимум, професионална компетентност. Многомерността и многополюсността на икономическия свят изисква едно многоизмерно поведение, което затруднява повече от всякога посоката на управление и следователно и прехода към пазарна икономика. Да се управлява преходът не означава преди всичко да се познава и прилага управленското изкуство, т.е. не толкова да се ръководи колкото да се ориентираме в обстановката на принуди, косвени последици и неопределеност. Следователно вече не е възможно напълно да се доверяваме на старите методи: цел, действие, средства. Това произтича от обстоятелството, че вече не прогресът, а непредвиденото е основната тъкан на икономическия живот и ориентирите също така се променят. Управлението на прехода към пазарна икономика означава да се отчитат многобройните ефекти, да се реагира на най-слабия сигнал на тревога в обществото, да се променя траекторията още при първите сигнали на смущения. Това няма нищо общо с доброто старо търсене на консенсус: то предполага на всеки етап компромис между антагонистичните сили, и веднъж постигнат, вече е достатъчно той да се спазва, без всякаква друга инициатива. Днес противостоящите сили често едва могат да се различат, всяко споразумение помежду им е нестабилно и рисково, а статуквото, което би произтекло от консенсуса, е практически немислимо. За да се спре изострянето на противоречията на прехода, преди всичко това развитие трябва да бъде предвидено, след това да се разграничат евентуалните му етапи, и накрая да се предприемат инициативи, които ще преобърнат нещата и ще променят реда по начин, който на пръв поглед би изглеждал непредпазлив, и чиито основания стават ясни едва по-късно. При това, както отбелязва А. Менк “С по-голяма несправедливост в оценките: макар и изпреварващото действие да успява, то се изтрива и никой не знае коя инициатива ни е предпазила от една неосъществила се драма.”⁴⁸

Многополярността на икономическия живот, означава, че нито една всеобхватна система не би могла да му предаде необходимото сцепление. Силните сътресения, а преходът към пазарна икономика без съмнение е такова състояние, изисква особеностите на управлението му да се извеждат от няколко основни постулата с оглед намаляване цената на прехода. Става дума преди всичко за осмисляне и превръщането в елемент на икономическото мислене на постулата, че пазарът е естествено състояние на обществото, но задължение на елитите е да го превърнат в култура. Когато липсват правните норми в развитите общества, както и другаде, пазарът се превръща в джунгла, подчинява се на правото на по-силния и води до разделение, насилие и бедност. И именно защото е органично свързан с най-първобитното функциониране на обществото, неговото отричане е противоестествена идея. “Но и обратно, винаги трябва да се

⁴⁷ Д. К. Галбрейт. Пътуване през икономическото време, свидетелство на един очевидец. С., 1999, с. 270.

⁴⁸ А. Менк. Цит. съч. стр. 181.

помни, че оставен да действа на своя воля, той отива до края на собствените си излишества.”⁴⁹

Историята не се повтаря механично, тя създава, както се изразяват физиците, константи. Константи в поведението, константи в позициите, константи в рисковете. Тяхното познаване е една от възможностите не да се предотвратят рисковете и противоречията на преходите, а да се подготвим за тях. Кризите не се предвиждат, но разбирането на вече отминали кризи представлява най-добрия начин за тяхното осмисляне.

Все по-голяма част от реалната действителност се съпротивлява на властването на традиционните институции и на държавата. Да осъзнаем това не означава да го приемем, но показва задължението на управляващите винаги да се съобразяват с рамките на своята дейност. На практика едно все по-голямо поле ще им се изплъзва, както в националната икономика, така и извън нея.

Нестабилните институции при икономика в преход проявяват естествена тенденция към израждане. Отгук и невъзможността за трезво мислещите държавници да залагат само на статуквото и бездействието. Нещо повече, трябва да се прилагат безкрайно много енергия и въображение, за да се попречи на една фатална конфронтация в икономиката.

И накрая, навлизаме в един свят, който вече няма да ни подарява солидни принципи на последователност и логичност. В икономически план това означава, че индустриалните и финансовите реалности трябва отново да съжителстват с историческите факти и стратегическите притегателни сили, които им забраняват да определят сами функционирането на обществото.⁵⁰

Тъкмо такъв подход като краен резултат би ни показал, че преходът към пазарна икономика е сложно социално-икономическо явление и засяга дълбоките пластове на икономиката, правото, културата и пр. И ако характерът на прехода е такъв, то малко продуктивни могат да бъдат еkleктични модели и конструкции. Процесите изискват анализ и очертаване на начини преходните форми да се изживяват по-бързо и колкото се може по-малко техни недостатъци да се пренасят и в “нормалната” икономика. Впрочем, всяка икономика за своето време е нормална. Ако не се осъзнае това бихме очаквали някакъв идеален, но илюзорен вид икономика, какъвто не е съществувал никъде и не е възможно да съществува. Тези, които след подобни разсъждения са очаквали да получат модела на пазарна икономика очевидно ще бъдат разочаровани. Но нашата скромна цел бе да покажем подход към проблемите на прехода, който би ни помогнал да го осъзнаем в неговата цялост. Що се касае до конкретните модели и стратегии на прехода, с тях всеки който се интересува може да се запознае и да прецени доколко те произтичат от посочения тук подход.

В заключение само ще посочим, че процесът на интеграцията на нововъзникващите пазари още повече засилва посочените по-горе противоречия - и като теории, и като социални практики. По повод на това Р. Дарендорф съвсем ясно очертава границите на конфликта: “След 1989 г. научихме ако не друго, то поне че преобръщането на Марксовата теория за примат на икономиката - теория, поддържана днес главно от капиталистите, е оправдано. Невидимата ръка не може да замени или да създаде видимата ръка и здравите общности имат нужда и от двете, имат нужда от работещи пазари и от надеждни правила, основани върху стабилни институции.”⁵¹ Това послание е отправено на

⁴⁹ Пак там, стр. 178.

⁵⁰ Пак там, стр. 179 и сл.

⁵¹ Р. Дарендорф. Цит. съч. стр. 199.

първо място към Западна Европа. Но в същата, дори в по-голяма степен, се отнасят и за преходните икономики. То косвено е насочено срещу домораслите идеолози на чистата “laissez-faire” икономика и принципи и е апел за стабилни институции и надеждни правила, т.е. за повече държава, чрез които да открием нашия си модел на пазарна икономика. Предстои да намерим оня “нервен възел”, съответстващ на националните особености и еволюционната линия на развитие на България и най-добре отразяващ многомерния свят, който да очертае специфичния модел на пазарна икономика в България.